

VELENCÉTŐL DUBROVNIKIG

Köszöntő kötet Vig István tiszteletére

SZERKESZTETTE

Dudás Mária, Dudás Előd

ELTE BTK

Szláv Filológiai Tanszék

Budapest, 2018

SZAKMAI LEKTOROK
Lukács István
Nyomárkay István

TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztők

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-284-966-9

Tartalom

NYOMÁRKAY ISTVÁN	
Vig István professzor úr születésnapjára	9
BAŃCZEROWSKI JANUSZ	
Az ekvivalencia fogalma a fordításban.....	13
DUDÁS ELŐD	
A múlt idők használata Antun Vramec <i>Kronika</i> című művében.....	21
DUDÁS MÁRIA	
<i>Lógó orral</i> búsul a magyar.....	31
DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA	
A <i>disznó</i> fogalma a lengyel nyelvben a frazeológiai kapcsolatok tükrében.....	39
FEDOSZOV OLEG	
Венгерские сравнительные обороты <i>kevés (vagy), mint x</i> в чешско-русской конфронтации.....	55
GYIVICSÁN ANNA	
Tradícia starozákonných žalmov a evanjelickej kultúry v slovenskej poézii.....	63
HEÉ VERONIKA	
Az operaszövegek fordítása.....	75
JAKOVLJEVIĆ DRAGAN	
Културолошко-идентитетске рефлексije у делима савремених српских писаца у Мађарској и Румунији.....	87

- JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA**
Cienka błona między faktem a wyobrażeniem, czyli o strategiach narracyjnych Ziemowita Szczerka w kontekście poetyki dziennikarstwa *gonzo*.....105
- JANURIK SZABOLCS**
Az új angol kölcsönszavak szótári rögzítésének kérdései a mai magyar és orosz lexikográfiában.....119
- JÁSZAY LÁSZLÓ**
Gondolatok a grammatikai kategorizálás problematikus kérdéseiről (az orosz főnév).....133
- LUKÁCS ISTVÁN, KÁLECZ-SIMON ORSOLYA**
Az illír mozgalom magyar és horvát tudományos reprezentációjának mérlege.....143
- MENYHÁRT KRISZTINA**
Vallásosság és vallásgyakorlás Bulgáriában a kora újkori útleírások tükrében.....157
- МИХАЈЛОВ КАМЕН**
Версията на Павел. Правилата на светия апостол, превърнали се в православен канон.....171
- PÁTRÓVICS PÉTER**
Lengyel-cseh bosszúságok - germán örömök „összefésült gondolatok” a lengyel *pepik* szó kapcsán.....185
- PAVIČIĆ MLADEN**
A nemtelenség labirintusában.....193
- RÁDULY ZSUZSANNA**
A magyar nyelv olasz eredetű eponimái.....203

RÁGYANSZKI György	
A muravidéki szlovén lexikográfia újabb eredményei.....	213
URKOM ALEKSANDER	
Frazeologija u leksikografiji. Frazeologizmi kao sastavni elementi u značajnijim rečnicima mađarsko–srpske leksikografije.....	225
VARGA ÉVA KATALIN	
Jelentésátvitelek vizsgálata a Verancsics-szótár anatómiai neveiben.....	241
ZOLTÁN ANDRÁS	
A fog segédige szláv párhuzamai.....	251
ZSILÁK MÁRIA	
Olasz és német kőfaragók emlékei egy magyarországi szlovák településen, Tardoson.....	265

Az ekvivalencia fogalma a fordításban

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

Jelen írásomnak az a fő tézise, hogy a két szöveg közötti ekvivalencia nagymértékben az ábrázolás dimenzióin alapul. Az ábrázolás dimenziói azok a paraméterek, amelyek determinálnak minden konceptualizált szcénát, szituációt és konfigurációt. Így, az egész szöveget úgy értelmezhetjük, mint több színhelynek a logikai és koherens hálóját, amelyben a kölcsönös relációkat meg lehet határozni a kognitív nyelvészetből ismert ábrázolás dimenzióinak alapján.

A fordító „fordítói kompetenciája” nem azonos a tetszőlegesen kiválasztott elmélet keretein belül definiált „nyelvi kompetenciájával”, mivel magában kell foglalnia azt a képességet is, hogy a fordító észrevegye és megismerje mind a forrásnyelvi szövegben, mind pedig a célnyelvi szövegben is a nyelvi finomságokat, az ábrázolás szintjén megjelenő finom különbségeket. Ez a kompetenciafajta azt a képességet is magában foglalja, amely lehetővé teszi annak az észrevételét, hogy az egyes dimenziók, a festői ecset egyes vonásaihoz hasonlóan, milyen módon léteznek együtt és együttműködnek egymással a koherens és harmonikus kép létrehozásában.

A színhely (szcena) különböző módon történő konstruálása (alternate scene construal) a „konstrukció” fogalmának összetett jelentésén alapul – ötvöződik benne a „valaminek a jelentése” és az adott grammatikai struktúra használata. Az első jelentés a nyelvhasználóktól függ, a másik pedig választást jelent a nyelv által kínált lehetőségekből. A szelekció az ábrázolás alapvető dimenziója, amely az adott képet alkotó egy vagy több kognitív struktúrának a konceptualizátor által történő kiválasztására vonatkozik. Itt mindenekelőtt a *profil* (profile) és a *bázis* (base) között fennálló relációról van szó (BAŃCZEROWSKI 2002: 321–329). A

profil az adott kifejezés által megjelölt azon objektumot jelenti, amelyen az adott konceptualizáció összpontosul, a bázis pedig a profil megértéséhez szükséges kontextust biztosítja.

A Langacker-féle különböző ábrázolási módok modelljében az *absztrakciósint* fogalma a sémákra, valamint a sémák egyéni konkretizációjára (instantiations) vonatkozik. A *séma* (schema) annak a struktúrának az integráns része, amely a nyelvi organizáció bizonyos szintjén felöleli a lényeges általánosításokat, a *konkretizáció* viszont a séma konkretizálásának egy konkrét esetét jelenti.

Az absztrakció *alapszintjén* (basic level) létrejönnek az *alapkategóriák*, azaz az olyan kategóriák, amelyek az adott nyelv-közösség kommunikációs igényeinek a legjobban megfelelnek. Az alapszint fogalmait (basic level terms) a nyelvben a megismerési folyamatok természete határozza meg.

Az ábrázolás egy másik fontos aspektusa a *perspektíva* (perspective), azaz a megfigyelő elhelyezkedése a megfigyelt szcénához viszonyítva. A perspektíva főaspektusa pedig a *nézőpont* (vantage point), azaz az a hely, amelyből megfigyeljük a szcénát.

Az ábrázolás fő aspektusa abban rejlik, hogy a konceptualizátor olyan képességgel rendelkezik, amely lehetővé teszi a megfelelő kiválasztást több lehetőségéből is. Ezeket a lehetőségeket viszont nagymértékben a természetes nyelv azon inherens tulajdonsága határozza meg, amelyet *ikonosságnak* (iconicity) nevezünk. Az ikonosság feltételezi azt a közvetlen megfelelést, ill. hasonlóságot, amely a nyelvi kifejezések és az általuk leírt objektumok között fennáll.

Az „ábrázolás dimenzióinak” a listája szubjektív, és megfelel a prototípuselmélet elveinek. Az ábrázolás dimenziói a Langacker-féle elméletben azok a paraméterek, amelyek determinálnak minden konceptualizált szcénát, szituációt és konfigurációt. A konceptualizáció szorosan összefügg az ún. *fogalmi* (conceptual metaphors) és *képi metaforákkal* (image metaphors). A fogalmi metafora az egyik doménnek (fogalmi struktúrának) a másikon történő leképezésén, a képi metafora viszont a két konkrét képnek a konfrontációján alapul. A

képi metaforák nagy nehézséget jelentenek a fordításban, mivel általában csak abban a kultúrában szerepelhetnek, amelyben létrejöttek, és amelyet a társadalmi, történelmi, környezeti tényezők határoznak meg. Az alapvető fogalmi metaforák, mint a konvencionális ábrázolás komponensei, a kategóriák alapszintű fogalmaival és az adott nyelvközösség által „szókásosnak” tartott szituációkkal kapcsolatosak.

A metafora, a metonímiához hasonlóan, a különböző konceptualizációk, ill. jelentések összekapcsolásának az eredménye a *jelentésbővítés* (meaning extension) révén. A *metaforikus bővítés* (szélesítés) (metaphorical extension) fogalma közvetlen következménye annak a tételnek, amely szerint a nyelvi kategorizációra a prototípuselmélet elvei vonatkoznak.

Mivel a metafora gyökerei az emberi tapasztalatban rejlenek, amely kultúrafüggő, tehát nyilvánvaló, hogy a metafora is kultúrafüggő, és gyakran megoldhatatlan problémákat okoz a fordításban, amely definíció szerint interkulturális folyamat. A metafora konkrét értékrendszerekhez kapcsolódik, és nagyon közeli a kapcsolata az érzékszervi észleléssel is. Így, a definíció szerint, lefordíthatatlan.

Az eredeti metaforák „lefordíthatatlansága” nem a „grammatikai helytelenségekből”, hanem a megismerési korlátokból következik. Nézzük meg például azt a szakirodalomban gyakran idézett példát: *three farmyards away* (három (gazdasági) udvarral tovább). Short (1973: 100) azt írja, hogy „a *three farmyards away* által felidézett kép különleges, mivel az „udvar” nem állandó mértéke a hosszúságnak, és így mint mértékegység nem hasznosítható” (ford. B. J.). Ezt a kifejezést viszont csak akkor lehet a „lefordíthatatlanság” példájának tekinteni, ha a fordítás olvasójának az elméjében az eredetivel nem koherens kép jön létre, illetve ha a megismerési korlátok miatt például az a mondat, mint *The man could be seen fifteen farmyards away* (= A férfi látható volt tizenöt udvar távolságából (ford. B. J.)) érthetetlen lesz (SHORT 1973: 101). Az eredeti metaforák más nyelvre/nyelvekre történő lefordíthatósága természetszerűen viszonylagos.

A két szöveg, az eredeti és a fordítás ekvivalenciája a két konceptualizáció ekvivalenciáját jelenti, és mivel a konceptualizációs képesség a tapasztalatból következik, tehát az ekvivalencia a fordításban kizárólag a tapasztalati ekvivalenciából származhat. Az egyik ember tapasztalata azonban különbözik a másik emberétől – a különbségek nemcsak az egyes emberek között állnak fenn, hanem a társadalmi csoportok, nyelvközösségek stb. között is. Ez viszont kizárja az ekvivalenciát a fordításban. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a fordítás lehetetlen, ami egyébként a nyelvi relativizmus állandóan visszatérő fonalainak az egyike. A kognitív álláspont ebben a kérdésben kevésbé pesszimista. A kognitív nyelvészet perspektívájából a „tapasztalat” kontinuum, azaz olyan skála, amelynek az egyik végén az egyéni, a másikon pedig az univerzális (alapvető, mindenekelőtt az emberi testtel kapcsolatos fizikai) tapasztalat helyezkedik el, és a két pólus közötti teret az adott kultúra sajátosságaiából eredő különböző tapasztalatok töltik ki. Ez a skála az adott nyelv konvencionalizációjával azonos. Minél közelebb helyezkedik el az adott fogalom az „univerzális” pólushoz, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez a fogalom az adott nyelv fogalmi rendszerébe kerül és e nyelv konvencionális ábrázolásának elemévé válik. Bár a fogalmi rendszerek különböznek egymástól, maga a konceptualizációs képesség univerzális, mivel minden nyelv minden használója rendelkezik vele ugyanúgy, mint az elementáris emberi tapasztalat esetében. A megértést tehát nem korlátozza semmi, sőt, az egyes konceptualizációs rendszerek közötti különbségek sem gátolhatják a megértést. A megértés azonban nem lehet azonos a „fordítással”. A megértés olyan valami, ami az egyént jellemzi, és az egyén konceptualizációs képességeitől, valamint a fogalmaknak a saját tapasztalattal történő összekapcsolásától függ.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a kognitív nyelvészet képes-e valami újat mondani a translátorika számára? Véleményem szerint a kognitív nyelvészet lehetővé teszi a józanészű intuícióknak a magyarázatát egy koherens elméleti rend-

szer keretében, ami *sine qua non*-ja minden elméletnek. Megmagyarázhatja, hogy az alapkategória terminusai és centrális jelentései, amelyek az univerzális tapasztalattal kapcsolatosak, miért nem okoznak semmilyen gondot a fordításban. Ezt a tényt az empirikus adatok is megerősítik, amelyek egyébként alátámasztják a nyelv kognitív elméletét. A kognitív nyelvészet képes megmagyarázni azt is, hogy az „alapszintű ekvivalencia” miért bizonyulhat inadekvátnak. Ez azért van így, mert nem alapterminusok, valamint a megismerési kategorizáció összetettsége azt okozza, hogy a nyelvben tükröződik az egyéni konceptualizátor megismételhetetlen víziója, aki válogat a nyelvi elemek között, és olyan nyelvi változásokat vezet be, amelyeket helyesnek tart.

Mivel a különböző nyelvekben különböző prototipikus relációk érvényesülnek (azaz olyan relációk, amelyek a radiális kategórián belül a centrumot a perifériával kötik össze, a fogalmak képzési folyamatában különböző alapszinteket feltételeznek), így megtörténhet, hogy a célnyelvben bizonyos megismerési domének két különböző nyelvi formát igényelhetnek, annak ellenére, hogy a forrásnyelvi szövegben csak egy nyelvi forma van jelen.

A nyelvhasználó elméjében a konceptualizáció tartalma elsőbbséget élvez az alakjával szemben. Ide kínálkozik a Langacker-től származó példa, mely szerint a szemüveges ember általában nem gondol arra, hogy szemüveget hord, bár a szemüveg alakítja világlátásának a módját. Ha viszont állandóan csak arra gondolna, hogy szemüveget visel, és arra is, hogy milyen szerepet játszik a szemüveg az általa látott kép kialakításában, akkor ebben az esetben tudatos „beállítottságú” konceptualizátorrá válna. A szóban forgó jelenséget nagyon jól tükrözi a kép metaforája is. A bemutatott színhely végleges alakját a festő által használt festészeti technikák adják meg. A translatorikai terminológiában kifejezve ez azt jelenti, hogy a „szószerinti” vagy „érdemleges” ekvivalencia azonos a kép témája szintjén fellépő ekvivalenciával, miközben az a benyomás, amelyet ez a kép a nézőben kelt, nagymértékben a festő által igénybe vett technikáknak az ered-

ménye. Ezek a technikák a fordításelmélet lényegét képezik. A kognitív nyelvészet segítséget nyújthat ahhoz is, hogy oly módon írjuk le a szóban forgó technikákat, hogy a nyelvi eszközöket hozzárendeljük az ábrázolás egyes dimenzióihoz.

Úgy véljük, hogy az ábrázolás szintű ekvivalenciának fontos kritériumot kell képeznie az irodalmi fordítás értékelése számára. Ahhoz, hogy a fordító elérje a szövegszintű ekvivalenciát, neki újra kell festenie az eredeti képen szereplő színhelyeket ahhoz, hogy az általa festett művet a nézők megfelelő szemüvegen keresztül lássák. Tehát neki igénybe kell vennie az optimális festészeti technikákat.

Az a megállapítás, hogy a fordítás soha sem tükrözheti hűen az eredeti szöveget, banálisnak tűnik, legalábbis azért, mert a világképek megalkotásában megnyilvánuló szubjektívizmus lehetővé teszi a színhely végtelen számú konstruálásának a módját. Ez viszont automatikusan kizárja bármilyen két interpretálás teljes azonosságát. A fordítás nem lehet teljesen hű az eredeti szöveghez azért sem, mert azoknak a technikáknak, amelyeket a forrásnyelvi szöveg megalkotója használ, azaz az eredeti szövegben érvényesülő nyelvi konvencióknak nincsenek megfelelői abban a fogalmi rendszerben, amellyel a fordító rendelkezik. Annak ellenére, hogy a megismerési folyamatok univerzálisak, az ugyanolyan tapasztalat a különböző konceptuális rendszereket ugyanolyan mértékben motiválhatja, mint ahogy a különböző tapasztalatok azokat a különböző konvenciókat feltételezik, amelyek a különböző nyelvekben rögzült világlátást, azaz az ábrázolás dimenzióit fejezik ki. A fordíthatóság határaitra vonatkozó kérdést talán legjobban a festészeti metafora segítségével válaszolhatjuk meg, amely végeredményben arra korlátozódik, hogy vajon az a festő, aki csak akvarellal rendelkezik, képes-e hűen átadni az olajfestményt.

BIBLIOGRÁFIA

- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2003: Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelvőr* 127/196–205.
- - 2002: A profilírozás mint nyelvtudományi fogalom. *Magyar Nyelvőr* 126/321–328.
- BARTMIŃSKI Jerzy – NIEBRZEGOWSKA Stanisława, 1998: Profile a podmiotowa interpretacja świata. *Profilowanie w języku i tekście*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 211–225.
- BARTMIŃSKI Jerzy 1999: Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 103–121.
- KÖVECSES Zoltán, 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- KÖVECSES Zoltán – BENCZES Réka, 2010: *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LANGACKER Ronald W., 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites 1*. Stanford: Stanford University Press.
- - 1991: *Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive Application 2*. Stanford: Stanford University Press.
- PÁTROVICS Péter, 2012: Lehetséges-e a „nagy aspektuselmélet”? *Magyar Nyelvőr* 136/163–174.
- SHORT M. H., 1973. Some Thought on Foregrounding and Interpretation. *Ling* 131: *Language and Style* 6/97–108.
- TABAKOWSKA Elżbieta, 2001. *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*. Kraków: Universitas.
- TAYLOR John R., 1989: *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.